

Κεφάλαιο 1^ο Ο Αριστοτέλης και η εποχή του

Χρονολόγιο Αριστοτέλη	
469	Γέννηση του Σωκράτη
462	Πολιτικές μεταρρυθμίσεις Εφιάλτη
460	Γέννηση του Δημόκριτου
457-451	Πολιτικές μεταρρυθμίσεις Περικλή
432	Θάνατος του Εμπεδοκλή
431-404	Πελοποννησιακός πόλεμος
429	Θάνατος του Περικλή
428	Γέννηση του Πλάτωνα. Θάνατος του Αναξαγόρα
427	Επίσκεψη του Γοργία στην Αθήνα
423	Ο Αριστοφάνης ανεβάζει τις <i>Νεφέλες</i>
415	Θάνατος του Πρωταγόρα
415-413	Σικελική εκστρατεία
404	Οριστική ήττα των Αθηναίων στον Πελοποννησιακό Πόλεμο
404-403	Οι Τριάκοντα στην εξουσία στην Αθήνα
403	Αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Αθήνα
399	Καταδίκη και θάνατος του Σωκράτη
384	Γέννηση του Αριστοτέλη στα Στάγειρα της Μακεδονίας
370	Γέννηση του Θεόφραστου
367-365	Δεύτερο σικελικό ταξίδι του Πλάτωνα
367	Ο Αριστοτέλης φθάνει στην Αθήνα και εισέρχεται στην Ακαδημία. Γνωριμία με τον Εύδοξο
362	Μάχη της Μαντινείας. Θάνατος του Επαμεινώνδα. Τέλος της κυριαρχίας των Θηβαίων
360-347	Ο Πλάτων γράφει τον <i>Σοφιστή</i> , τον <i>Πολιτικό</i> , τον <i>Τίμαιο</i> , τον <i>Φίληβο</i> και τους <i>Νόμους</i>
360	Θάνατος Αντισθένη και Αισχίνη
359	Ο Φίλιππος ο Β' στον θρόνο της Μακεδονίας
356	Γέννηση του Μεγάλου Αλεξάνδρου
348	Κατάληψη της Ολύνθου από τον Φίλιππο. Ο Δημοσθένης στην εξουσία στην Αθήνα
347	Θάνατος του Πλάτωνα. Σχολάρχης στην Ακαδημία ο Σπεύσιππος. Ο Αριστοτέλης εγκαταλείπει την Αθήνα
347-345	Ο Αριστοτέλης στην Άσσο της Μ. Ασίας και στη Λέσβο. Γνωριμία με τον Θεόφραστο
343	Ο Φίλιππος ζητά από τον Αριστοτέλη να αναλάβει την εκπαίδευση του

	Αλέξανδρου
341	Θάνατος του Ερμιά. Ο Αριστοτέλης παντρεύεται την Πυθιάδα. Γέννηση του Επίκουρου
339	Θάνατος του Σπεύσιππου
338	Μάχη της Χαιρώνειας. Ο Ξενοκράτης σχολάρχης της Ακαδημίας
336	Δολοφονία του Φιλίππου. Ο Αλέξανδρος Βασιλιάς των Μακεδόνων
335	Καταστροφή της Θήβας από τον Αλέξανδρο. Ο Αριστοτέλης επιστρέφει στην Αθήνα και αρχίζει να διδάσκει στο Λύκειο. Γέννηση του Ζήνωνα
334	Ο Αλέξανδρος ξεκινά την εκστρατεία του. Μάχη του Γρανικού
331	Νίκη των Μακεδόνων στα Γαυγάμηλα
323	Θάνατος του Αλέξανδρου. Ο Αριστοτέλης φεύγει από την Αθήνα για τη Χαλκίδα
322	Θάνατος του Αριστοτέλη στη Χαλκίδα. Θάνατος του Δημοσθένη
318	Ο Θεόφραστος οργανώνει το Λύκειο σε φιλοσοφική Σχολή
314	Θάνατος του Ξενοκράτη
310 (περίπου)	Στοιχεία του Ευκλείδη
306	Ο Επίκουρος ιδρύει τη σχολή του στην Αθήνα
301	Ίδρυση της Στοάς στην Αθήνα

1.1. Το νέο πρόσωπο της φιλοσοφίας του 5ου αιώνα π.Χ.

Ο Αριστοτέλης γεννήθηκε στα Στάγειρα της Μακεδονίας το 384 π.Χ., αρκετά μακριά από το κέντρο των εξελίξεων στην Ελλάδα και από τα δραματικά γεγονότα του τέλους του 5ου αιώνα. Ο Πελοποννησιακός πόλεμος έχει τελειώσει 20 χρόνια πριν, η δημοκρατία έχει αποκατασταθεί στην Αθήνα, η ανάμνηση όμως του άδικου τέλους του Σωκράτη είναι πολύ ζωντανή.

Ο Πλάτων είναι ήδη 45 χρονών, έχει μόλις ιδρύσει την Ακαδημία και αγωνίζεται να αποκαταστήσει τη μνήμη του δασκάλου του, εμφανίζοντάς τον ως πρωταγωνιστή σε ένα περίεργο είδος φιλοσοφικών κειμένων, που θυμίζουν θεατρικά έργα και γνωρίζουν μεγάλη επιτυχία. Ο Αντισθένης, ο Ευκλείδης, ο Φαίδων, ο Αρίστιππος –οι άλλοι βασικοί μαθητές του Σωκράτη– διεκδικούν για λογαριασμό τους την πνευματική του κληρονομιά ιδρύοντας στην Αττική φιλοσοφικά κινήματα και σχολές. Η Αθήνα δεν είναι η μεγαλύτερη δύναμη στην Ελλάδα, είναι ωστόσο η αδιαμφισβήτητη πνευματική πρωτεύουσα του ελληνισμού. Κι αν ο Δημόκριτος, που ζει ακόμη, επιμένει να αντιστέκεται στην έλξη της Αθήνας προσπαθώντας να διατηρήσει ζωντανό το πνεύμα των Προσωκρατικών, βρίσκεται σαφώς εκτός εποχής – λένε ότι είπε, «ήρθα λοιπόν στην Αθήνα και κανείς δεν με γνώρισε» (B116), όταν κάποτε την επισκέφτηκε. Για έναν νεαρό επαρχιώτη με φιλοσοφικά ενδιαφέροντα και μεγάλη όρεξη για μάθηση, η κάθοδος στην Αθήνα είναι μονόδρομος.

Κάποιους διαλόγους του Πλάτωνα ο Αριστοτέλης θα πρέπει να τους διάβασε σε πολύ πρώιμη ηλικία, πριν ακόμη φθάσει στην Αθήνα. Ας φανταστούμε ποια εικόνα του μετέδωσαν. Θα μεταφέρθηκε κι αυτός, όπως ο σημερινός αναγνώστης, στην Αθήνα του τέλους του 5ου αιώνα π.Χ., για να παρακολουθήσει γνωστά πρόσωπα της εποχής να συζητούν με εντυπωσιακή επιμονή και πάθος ηθικά και πολιτικά προβλήματα. Πιο συγκεκριμένα. Ο σκηνικός χώρος των πλατωνικών διαλόγων είναι η αγορά της Αθήνας, ένα γυμναστήριο ή ένα πλούσιο αθηναϊκό σπίτι. Ο δραματικός χρόνος είναι η εποχή του Περικλή και του Πελοποννησιακού Πολέμου. Ο ένας πρωταγωνιστής είναι σχεδόν πάντοτε ο Σωκράτης και οι συνομιλητές του είναι είτε διάσημοι Σοφιστές (ο Πρωταγόρας, ο Γοργίας, ο Ιππίας, ο Θρασύμαχος) είτε σημαντικά πρόσωπα της αθηναϊκής πολιτικής σκηνής (ο Αλκιβιάδης, ο Νικίας, ο Κριτίας, ο Χαρμίδης). Τα θέματα που συζητούνται είναι φλέγοντα ζητήματα της ζωής σε μια οργανωμένη πολιτεία: τι καθορίζει την ηθική συμπεριφορά του ατόμου, ποια είναι η σωστή διαπαιδαγώγηση των πολιτών, ποιο πολίτευμα είναι προτιμότερο, ποια είναι η σημασία των νόμων. Ο τρόπος διεξαγωγής, τέλος, της συζήτησης θυμίζει περισσότερο εικόνα σεμιναρίου ή δικαστηρίου παρά ανταλλαγή απόψεων σε φιλική παρέα: συνεχείς ερωτήσεις και απαντήσεις, διαδοχικές προσπάθειες ορισμού εννοιών, προβολή και απόρριψη επιχειρημάτων.

Οι πλατωνικοί διάλογοι δεν είναι βέβαια ιστορικά ντοκουμέντα. Είναι λογοτεχνικά κείμενα, που στόχο έχουν να προβάλουν φιλοσοφικές θέσεις και όχι να αναπαραστήσουν πραγματικές συναντήσεις ιστορικών προσώπων. Ωστόσο, μας δίνουν μια εικόνα για τον τρόπο άσκησης της φιλοσοφίας στη δημοκρατική Αθήνα του 5ου αιώνα. Η εικόνα αυτή δεν είναι δημιούργημα μόνο του Πλάτωνα. Προκύπτει και από τα φιλοσοφικά έργα του Ξενοφώντα, από αποσπάσματα χαμένων διαλόγων άλλων συγγραφέων του 4ου αιώνα, αλλά και από τις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη, που σατιρίζουν τον Σωκράτη και τους Σοφιστές. Ίσως μάλιστα ο Αριστοφάνης να είναι η πιο αξιόπιστη πηγή μας, αφού ανεβάζει τις *Νεφέλες* το 423 π.Χ., στην εποχή δηλαδή της μεγάλης ακμής του Σωκράτη και της σοφιστικής κίνησης.

Αν εξαιρέσουμε την ταύτιση του Σωκράτη με τους Σοφιστές, η αριστοφάνεια περιγραφή είναι το κωμικό συμπλήρωμα της πλατωνικής. Επιβεβαιώνει την υποψία μας ότι η φιλοσοφία έχει αποκτήσει αυτά τα χρόνια έναν εντελώς νέο ρόλο στην πνευματική ατμόσφαιρα της Αθήνας, είναι πλέον ένας σημαντικός παράγοντας της κοινωνικής ζωής, τόσο ώστε να προκαλεί το ενδιαφέρον και την περιέργεια του ευρύτερου κοινού και να αποτελεί αντικείμενο λαϊκής σάτιρας.

Πού εντοπίζονται όμως οι καινοτομίες σε σχέση με την παλαιότερη πρακτική;

Πρώτον, ο φιλόσοφος εγκαταλείπει το βάθρο του απομονωμένου σοφού, που χαρακτήριζε τους προσωκρατικούς στοχαστές, και γίνεται πια ο άνθρωπος της διπλανής πόρτας. Συναναστρέφεται τους απλούς ανθρώπους, τριγυρνά στους δρόμους και στα στέκια

της πόλης, μετέχει στους θεσμούς της, βρίσκεται σε άμεση επαφή με τους πολιτικούς της ιθύνοντες.

Δεύτερον, η φιλοσοφία για πρώτη φορά παρουσιάζεται σαν κάτι το χρήσιμο. Στον φιλόσοφο εξακολουθούν να προσφεύγουν όσοι προβληματίζονται για τη σωτηρία της ψυχής τους και για τα ηθικά θεμέλια της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Τώρα όμως ο φιλόσοφος δείχνει να έχει λύσεις και σε πρακτικά προβλήματα. Είναι ο δάσκαλος της έντεχνης χρήσης του λόγου, της ρητορικής, η οποία παρουσιάζεται ως το κλειδί της επιτυχίας σε ποικίλους τομείς της κοινωνικής ζωής. Για να πείσει κανείς τους συμπολίτες του στην Εκκλησία του Δήμου, για να υπερασπίσει τον εαυτό του στο δικαστήριο, ακόμη και για να διοικήσει σωστά το νοικοκυριό του και να αναθρέψει τα παιδιά του, χρειάζεται τη φιλοσοφική παιδεία. Η συστηματική μαθητεία στους φιλοσόφους αρχίζει να λειτουργεί ως μια μορφή ανώτατης εκπαίδευσης στον αρχαίο κόσμο.

Τρίτον, η θεματική της φιλοσοφίας αλλάζει. Το ενδιαφέρον για τη φύση και το σύμπαν, σ' αυτήν τη γενιά των φιλοσόφων, παραμερίζεται, και οι φιλόσοφοι στρέφονται αποφασιστικά προς τα πολύπλοκα προβλήματα που δημιουργεί η ζωή του ατόμου μέσα στις πόλεις. Σύμφωνα με την περίφημη ρήση του Κικέρωνα, πρώτος ο Σωκράτης (και οι Σοφιστές, θα προσθέταμε εμείς) κατέβασε τη φιλοσοφία από τον ουρανό και την εγκατέστησε στις πόλεις και στα σπίτια των ανθρώπων. Από θεωρία του κόσμου, η φιλοσοφία γίνεται τέχνη του βίου.

Τέταρτον, η φιλοσοφία δείχνει να διεκδικεί μια δική της μέθοδο. Η μέθοδος αυτή δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί ούτε εμφανίζεται με ενιαίο τρόπο στους φιλοσόφους της εποχής. Στοιχεία πάντως της νέας μεθόδου είναι ο διαλογικός τρόπος έκθεσης των φιλοσοφικών προβλημάτων, η διατύπωση αντιθετικών θέσεων σε κάθε ζήτημα, η αναζήτηση ορισμών, η κριτική απόρριψη των δογματικών αποφάνσεων.

Αυτή είναι λοιπόν η νέα αντίληψη της φιλοσοφίας, στην οποία μυείται ο 17χρονος Αριστοτέλης στην Ακαδημία του Πλάτωνα.

1.2. Μια φιλοσοφία αθηναϊκή;

Θα προσέξατε τις πολλαπλές αναφορές που κάναμε ήδη στην Αθήνα μιλώντας για τη νέα τροπή που πήρε η φιλοσοφία κατά τον 5ο αιώνα. Πράγματι, είναι σχεδόν αδύνατο να φανταστούμε τη δράση του Σωκράτη και των Σοφιστών έξω από το αθηναϊκό κοινωνικό πλαίσιο. Η εδραίωση αυτής της εικόνας μπορεί εν μέρει να οφείλεται και στο γεγονός ότι αντλούμε τις πληροφορίες για την πνευματική κίνηση αυτής της εποχής από Αθηναίους συγγραφείς – τον Αριστοφάνη, τον Πλάτωνα, τον Ξενοφώντα, τον Ισοκράτη, τον Λυσία. Ωστόσο, παρά τη μονομέρεια των πηγών μας, η κυριαρχία της Αθήνας στο πνευματικό προσκήνιο της Ελλάδας δεν αμφισβητείται από κανέναν. Ειδικά η φιλοσοφία, η οποία ως τις αρχές του 5ου αιώνα αναπτυσσόταν στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου, θα εγκατασταθεί έκτοτε μονίμως στην αθηναϊκή επικράτεια.

Πώς εξηγείται αυτή η εξέλιξη; Ως έναν βαθμό, η απάντηση είναι απλή. Η φιλοσοφία ακολούθησε τις γενικότερες πνευματικές και καλλιτεχνικές τάσεις της εποχής. Οι ίδιοι λόγοι που εξηγούν τη γέννηση της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας, της κωμωδίας και της επιστημονικής ιστοριογραφίας στην Αθήνα του Περικλή, εξηγούν και τη μετατόπιση του κέντρου βάρους της φιλοσοφικής αναζήτησης από τις ελληνικές αποικίες στην Αθήνα.

Οι Περσικοί Πόλεμοι υπήρξαν αναμφίβολα η μεγάλη στιγμή της Αθήνας. Η γενική αναγνώριση του καθοριστικού ρόλου των Αθηναίων στις νίκες του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας και η δημιουργία της Αθηναϊκής Συμμαχίας το 477 π.Χ. άλλαξαν ριζικά τη μοίρα της πόλης. Από σχετικά άσημη πόλη, όπως ήταν καθ' όλη τη διάρκεια των προηγούμενων αιώνων, η Αθήνα έγινε ξαφνικά η πιο ισχυρή, η πιο πλούσια και η πιο μεγάλη πόλη της Ελλάδας. Ακόμη πιο απότομη ήταν η αλλαγή στην πνευματική της ατμόσφαιρα. Ενώ μέχρι τότε η Αθήνα δεν είχε προσφέρει το παραμικρό στην πνευματική ανάπτυξη της Ελλάδας, μέσα σε ελάχιστα χρόνια γίνεται το επίκεντρο μιας καλλιτεχνικής και διανοητικής κοσμογονίας. Ποιητές, καλλιτέχνες και σοφοί από τις αποικίες συρρέουν στην Αθήνα και έρχονται σε επαφή με τη λαμπρή γενιά των Αθηναίων ομολόγων τους. Όσα στοιχεία κι αν επικαλεστούμε, δύσκολα μπορούμε να ερμηνεύσουμε την ταχύτητα των εξελίξεων, που φέρνει κατά την ίδια εποχή στην ίδια πόλη τους τρεις μεγάλοι τραγικούς ποιητές και τον Αριστοφάνη, τον Φειδία και τον Πολύκλειτο, τον Θουκυδίδη, τον Αναξαγόρα, τον Πρωταγόρα και τον Σωκράτη.

Στη μεγάλη αίγλη της Αθήνας του Περικλή οφείλεται και η συνάντηση του Αθηναίου Σωκράτη με τους προερχόμενους από τις αποικίες Σοφιστές. Για τη μορφή ωστόσο που πήρε η φιλοσοφία με τη γενιά αυτή των στοχαστών, μια πλευρά της αθηναϊκής ιστορίας έπαιξε καθοριστικό ρόλο: η ανάπτυξη της δημοκρατίας.

Κατά τον 7ο και 6ο αιώνα η Αθήνα σπαράσσεται από έντονες εσωτερικές συγκρούσεις. Η αδυναμία της να μετάσχει στον αποικισμό και ο περιορισμός της στο έδαφος της Αττικής οδήγησε σε οικονομική κρίση και όξυνε τις κοινωνικές διαφορές. Για να φθάσουμε στην άμεση και διευρυμένη δημοκρατία του 5ου αιώνα, όπου όλοι πλέον οι Αθηναίοι πολίτες μετείχαν στη διακυβέρνηση της πόλης, απαιτήθηκαν οι πολιτικές μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα (592 π.Χ.), του Κλεισθένη (508 π.Χ.), του Εφιάλτη (462 π.Χ.) και του Περικλή (457-451 π.Χ.). Κοινό χαρακτηριστικό όλων των μεταρρυθμίσεων ήταν η προοδευτική αφαίρεση των προνομίων των πλούσιων γαιοκτημόνων προς όφελος του «δήμου». Η εξουσία περνά από τον αριστοκρατικό Άρειο Πάγο στην Εκκλησία του Δήμου, το κυρίαρχο σώμα της δημοκρατικής πολιτείας, όπου λαμβάνονται οι σημαντικές πολιτικές αποφάσεις με πάνδημη συμμετοχή και με την ισότιμη ψήφο των Αθηναίων πολιτών.

Στην Αθήνα η πλήρωση όλων των δημοσίων αξιωμάτων γινόταν με κλήρωση – μόνο οι στρατηγοί εκλέγονταν από την Εκκλησία του Δήμου. Καθώς τα βασικά θεσμικά όργανα της δημοκρατίας ήταν πολυπληθή, ένα πολύ μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της Αθήνας ήταν ανά πάσα στιγμή απασχολημένο με τη διοίκηση της πόλης. Κάθε Αθηναίος, ανεξάρτητα από την καταγωγή, την περιουσία, τη μόρφωση ή το επάγγελμά του, είχε την ευκαιρία πολλές φορές στη ζωή του να περάσει από τη θέση του βουλευτή, του δικαστή, ακόμη και να κληρωθεί άρχοντας ή πρύτανης της Βουλής. Ο ρόλος του «πολίτη» γίνεται η πιο σεβαστή ανθρώπινη δραστηριότητα στο εσωτερικό της αθηναϊκής δημοκρατίας.

Η ζωή του μέσου Αθηναίου αλλάζει ριζικά. Η ουσιαστική συμμετοχή στα κοινά της ισχυρότερης ελληνικής πόλης, και μάλιστα στην κρίσιμη περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου, φέρνει τους πολίτες αντιμέτωπους με νέα προβλήματα. Είναι το δημοκρατικό πολίτευμα καλύτερο από τα ολιγαρχικά πολιτεύματα του παρελθόντος και των άλλων πόλεων; Ποια είναι τα όρια της δημοκρατίας; Ποιοι πρέπει να ψηφίζουν και ποιοι να εκλέγονται; Πώς διασφαλίζεται η ορθότητα των αποφάσεων του Δήμου και η αποτελεσματική άσκηση της εξουσίας; Πώς πρέπει να νομοθετούμε, και πότε αλλάζουμε τους ισχύοντες νόμους; Πώς μπορούμε να περιορίσουμε τους εκάστοτε ισχυρούς;

Νέα προβλήματα αντιμετωπίζει όχι μόνο ο πολίτης που καλείται για πρώτη φορά να συμμετάσχει στα κοινά, αλλά και αυτός που χάνει τα προνόμιά του. Για τις παλιές αριστοκρατικές οικογένειες των Αθηναίων, από τις οποίες προερχόταν η συντριπτική πλειονότητα των ιθυνόντων ακόμη και στην εποχή της δημοκρατίας, η πολιτική αποκτά εντελώς νέο νόημα. Η ευγενική καταγωγή και η μεγάλη ιδιοκτησία δεν εξασφαλίζουν πλέον την πρόσβαση στην εξουσία. Για να αποκτήσει κανείς δύναμη στη δημοκρατική Αθήνα, ένας δρόμος μόνο υπάρχει: πρέπει να έχει μαζί του την πλειοψηφία των πολιτών στη Βουλή και στην Εκκλησία του Δήμου. Πρέπει δηλαδή να γνωρίζει πώς να πείθει τους συμπολίτες του για την ορθότητα της άποψής του, και μάλιστα όχι κάθε τέσσερα χρόνια, όπως γίνεται

σήμερα, αλλά σε καθημερινή βάση. Στην αθηναϊκή δημοκρατία, στη δημοκρατία των «λόγων», η τέχνη της πειθούς γίνεται η ύψιστη πολιτική αρετή.

Η τέχνη της πειθούς όμως είναι απαιτητική και δεν μαθαίνεται εύκολα. Δεν είναι σαν τις άλλες τέχνες, που περνούν από γενιά σε γενιά με την άσκηση και την εμπειρία. Η οικογένεια, όσο εξέχουσα κι αν είναι, δεν μπορεί να διασφαλίσει μια τέτοια μάθηση, και η πόλη της Αθήνας, όπως όλες οι ελληνικές πόλεις, δεν έχει θεσμούς δημόσιας εκπαίδευσης. Τον ρόλο του δασκάλου της πολιτικής, σε αυτήν τη συγκυρία, θα διεκδικήσει ο ρήτορας και ο φιλόσοφος.

Αντιλαμβανόμαστε τώρα γιατί η φιλοσοφία αλλάζει προσανατολισμό κατά τον 5ο αιώνα, και γιατί συνδέει τη μοίρα της με την Αθήνα. Σε ένα περιβάλλον κοσμογονικών πολιτικών μεταβολών, θα ήταν παράλογο οι φιλόσοφοι να μείνουν ανεπηρέαστοι. Η ανατροπή της παλαιάς τάξης πραγμάτων δεν αλλάζει απλώς τις κοινωνικές ισορροπίες, δημιουργεί και κρίση αξιών. Τίποτα δεν είναι πλέον δεδομένο όσον αφορά τη θέση του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία και την αποδεκτή ηθική συμπεριφορά. Η φιλοσοφία ανακαλύπτει μια νέα ήπειρο γόνιμου προβληματισμού. Και στον φιλόσοφο δίνεται για πρώτη φορά η ευκαιρία να απευθυνθεί σε ένα διευρυμένο ακροατήριο και να διεκδικήσει έναν λειτουργικό ρόλο στο εσωτερικό της δημοκρατικής πολιτείας.

1.3. Ο Πλάτων, η πολιτική και η Ακαδημία

Η στροφή που συντελείται με τον Σωκράτη και τους Σοφιστές θα ολοκληρωθεί με τη φιλοσοφία του Πλάτωνα. Ο Πλάτων γεννήθηκε στην Αθήνα το 428 π.Χ. και ανδρώθηκε μέσα στην ταραγμένη περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου και των δραματικών γεγονότων που ακολούθησαν την ήττα των Αθηναίων. Η οικογένειά του ήταν μια από τις πιο γνωστές και παλιές οικογένειες της Αθήνας, με ιδιαίτερη παρουσία στα πολιτικά πράγματα, πάντοτε στο πλευρό των ολιγαρχικών.

Λογικό είναι να υποθέσουμε ότι ο Πλάτων θα είδε κατ' αρχήν με ευνοϊκό μάτι την κίνηση των Τριάκοντα το 404 π.Χ., η οποία προωθούσε την εγκαθίδρυση ενός αριστοκρατικού καθεστώτος και απέδιδε την ήττα του πολέμου στον εκφυλισμό της αθηναϊκής δημοκρατίας. Η ωμή βία ωστόσο που επέβαλε το απολυταρχικό καθεστώς, και ο κύκλος του αίματος στον οποίο οδήγησε έπεισαν τον Πλάτωνα ότι κανένα πολιτικό σύστημα δεν μπορεί να θεμελιωθεί μόνο στον καταναγκασμό. Η συναίνεση των πολιτών και ο σεβασμός των νόμων αποτελούν θεμέλια του δίκαιου πολιτεύματος. Από την άλλη πλευρά, ο Πλάτων ουδέποτε αποδέχτηκε την εξισωτική λογική της άμεσης δημοκρατίας, η οποία, κατά τη γνώμη του, απομακρύνει τους έντιμους και τους άξιους πολίτες από την εξουσία και φέρνει στο προσκήνιο τους επιτήδειους και τους δημαγωγούς. Η αρνητική του γνώμη για τη δημοκρατία εδραιώθηκε, όταν είδε τους ηγέτες της παλινόρθωσης, μετά τη πτώση των Τριάκοντα, να σέρνουν σε δίκη τον Σωκράτη το 399 π.Χ. και να τον οδηγούν στον θάνατο.

Απογοητευμένος τόσο από τη δημοκρατία όσο και από την υπαρκτή ολιγαρχία, ο Πλάτων θα μπορούσε να οδηγηθεί στην πολιτική αποχή. Η φιλοσοφία άλλωστε, στην οποία από νωρίς στράφηκε, αποτελεί διαβατήριο για κάθε προσωπική διαδρομή. Ο φιλόσοφος, ακόμη κι αν ενδιαφέρεται για την πολιτική όπως ο Πλάτων, έχει πάντοτε τη δυνατότητα να καταφύγει στην ασφάλεια που προσφέρει η καθαρή θεωρία – η ιδανική πλατωνική πολιτεία είναι άραγε τίποτε περισσότερο από μια τολμηρή ουτοπία; Ωστόσο ο Πλάτων τουλάχιστον προσπάθησε να συνδέσει τη θεωρία και την πράξη. Αυτό μαρτυρούν τα αποτυχημένα ταξίδια του στη Σικελία, όπου επιχείρησε να μύσει τους τυράννους των Συρακουσών στη φιλοσοφία. Αυτό μαρτυρεί και η καθοριστική του απόφαση να ιδρύσει την Ακαδημία.

Η αρνητική εμπειρία των σικελικών ταξιδιών έκανε τον Πλάτωνα να αναζητήσει μια εναλλακτική διέξοδο. Αν το όραμα του συνολικού μετασχηματισμού της κοινωνίας έμοιαζε ανέφικτο, αφού θα προσέκρουε πάντοτε στα συμφέροντα των αντίθετων ομάδων και στις φιλοδοξίες των ισχυρών, θα μπορούσε τουλάχιστον να δημιουργηθεί μια μικρογραφία της ιδανικής πολιτείας μέσα στην Αθήνα, ένας θύλακας αντίστασης στα επικρατούντα ήθη. Έτσι

γεννήθηκε η ιδέα της ίδρυσης της πλατωνικής Ακαδημίας το 387 π.Χ, λίγο πριν τη γέννηση του Αριστοτέλη.

Η Ακαδημία υπήρξε ένας θεσμός καινοτομικός. Θα πρέπει να τη φανταστούμε σαν μια κλειστή οργάνωση ομοϊδεατών, που αποφάσισαν να ζήσουν από κοινού μια ζωή αφοσιωμένη στη φιλοσοφία και την επιστημονική γνώση. Υπήρξε κατά κάποιον τρόπο το πρώτο πανεπιστήμιο της αρχαιότητας, μια κλειστή σχολή φιλοσοφίας: είχε ιεραρχική δομή με επικεφαλής έναν σχολάρχη, ειδικευμένους ερευνητές, δασκάλους και μαθητές, τακτικά και δόκιμα μέλη. Το γνωστικό ιδεώδες, η αναζήτηση της αλήθειας, λειτουργούσε ως συνεκτικός δεσμός των μελών της πλατωνικής Ακαδημίας. Για τον Πλάτωνα ωστόσο η γνώση είχε αξία μόνο αν οδηγούσε στην ηθική βελτίωση των ατόμων και την ευδαιμονία του συνόλου. Το κυρίαρχο λοιπόν στοιχείο της Ακαδημίας ήταν ο κοινός τρόπος ζωής των μελών της, η κοινή αναζήτηση, ο δημιουργικός διάλογος, μέσα από τον οποίο η νέα γενιά των μαθητών έβρισκε τον δρόμο της.

Στην Ακαδημία συγκεντρώθηκαν ορισμένα από τα πιο δημιουργικά μυαλά του 4ου αιώνα: ο μαθηματικός Θεαίτητος, οι αστρονόμοι Εύδοξος, Κάλλιππος και Ηρακλείδης, οι φιλόσοφοι Σπεύσιππος, Ξενοκράτης, Φίλιππος και, φυσικά, ο Αριστοτέλης, ο οποίος πέρασε 20 ολόκληρα χρόνια στο εσωτερικό της Ακαδημίας. Στο δημιουργικό αυτό περιβάλλον βρήκε διέξοδο η ενεργητικότητα του Πλάτωνα μέχρι τον θάνατό του το 347 π.Χ. Με δεδομένη την προτίμησή του για την προφορική επικοινωνία, υποθέτουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητάς του αφιερώθηκε στη διδασκαλία και στη διάπλαση των μαθητών του. Λέγεται μάλιστα ότι τα πιο δύσκολα και κεντρικά ζητήματα της πλατωνικής φιλοσοφίας, αν και αποτελούσαν αντικείμενο διδασκαλίας και συζήτησης σε στενό κύκλο προχωρημένων μαθητών, δεν πήραν ποτέ γραπτή μορφή, για να μην προδοθούν τα νοήματά τους.

Για την ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας η ίδρυση και η εδραίωση της πλατωνικής Ακαδημίας αποτελεί σημείο καμπής. Έκτοτε είναι αδιανόητη η μοναχική άσκηση της φιλοσοφίας. Ήδη στο τέλος του 4ου αιώνα, λίγα χρόνια μετά τον θάνατο του Πλάτωνα, στην Αθήνα λειτουργούν άλλες τρεις σημαντικές φιλοσοφικές σχολές, πλήρως οργανωμένες (το Λύκειο του Αριστοτέλη και του Θεόφραστου, η Στοά του Ζήνωνα και του Κλεάνθη και ο Κήπος του Επίκουρου), χωρίς να υπολογίσουμε τους πολυάριθμους κύκλους των Σωκρατικών, οι οποίοι μάλλον δεν απέκτησαν ποτέ κλειστό χαρακτήρα. Ο επίδοξος φιλόσοφος σπουδάζει λοιπόν σε κάποια σχολή, και, κατά κανόνα, διατηρεί τον δεσμό του με τη σχολή αυτή. Ακόμη όμως κι αν είναι αυτοδίδακτος ή αν έχει διαρρήξει τους δεσμούς του με τους δασκάλους του, αισθάνεται και τότε υποχρεωμένος να ενταχθεί σε μια ομάδα. Η ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας γίνεται πλέον η ιστορία των αντιμαχόμενων φιλοσοφικών σχολών.

Σ' αυτό το πνευματικό κλίμα, η επιλογή του νεαρού Αριστοτέλη να ενταχθεί στην πλατωνική Ακαδημία φαίνεται απόλυτα φυσιολογική.

1.4. Αριστοτέλης, ο σύγχρονός μας

Παρά την αναμφισβήτητη γοητεία τους, ο Σωκράτης και ο Πλάτων μάς είναι ουσιαστικά ξένοι. Η απόσταση που χωρίζει τον σύγχρονο άνθρωπο από τα πολύπλοκα προβλήματα της αθηναϊκής κοινωνίας του 5ου και του 4ου αιώνα π.Χ., από τα προβλήματα που διαμόρφωσαν τη σωκρατική και την πλατωνική φιλοσοφία, είναι τεράστια και αγεφύρωτη. Εξακολουθούμε ακόμη και σήμερα να διαβάζουμε με ενδιαφέρον τους πλατωνικούς διαλόγους, τους διαβάζουμε όμως περισσότερο σαν μια μορφή λογοτεχνίας, σαν ψηφίδες στο μωσαϊκό μιας εξωτικής εποχής που έχει οριστικά παρέλθει. Η φιλοσοφία έχει γίνει για μας μια ατομική αναζήτηση, προϋποθέτει την απομόνωσή μας από τα τρέχοντα ζητήματα και τις μέριμνες της καθημερινής ζωής, στηρίζεται στην επίπονη σχέση του μοναχικού αναγνώστη με το τυπωμένο κείμενο ενός βιβλίου. Η φιλοσοφία είναι πρωτίστως κατανόηση και γνώση – δεν είναι πλέον ούτε ζωντανός διάλογος ούτε τέχνη του βίου.

Με τον Αριστοτέλη, αντιθέτως, ο σύγχρονος αναγνώστης αισθάνεται περισσότερο οικείος. Πρώτα απ' όλα, ο Αριστοτέλης γράφει με έναν τρόπο που θυμίζει τον σημερινό τρόπο γραφής της φιλοσοφίας: για την ακρίβεια, είναι αυτός που πρώτος καθιερώνει την επιστημονική πραγματεία ως όχημα μετάδοσης της φιλοσοφίας. Στα αριστοτελικά κείμενα κυρίαρχος δεν είναι ο συγγραφέας ή τα λογοτεχνικά προσώπεία του, αλλά τα προβλήματα που συζητούνται και οι θέσεις που εκτίθενται. Ένα συγκεκριμένο πρόβλημα αποτελεί την αφετηρία κάθε αριστοτελικής πραγματείας. Πριν προχωρήσει στην έκθεση των δικών του θέσεων, ο Αριστοτέλης παραθέτει τις απόψεις των άλλων φιλοσόφων (πολλές φορές, και τις διαδεδομένες αντιλήψεις των κοινών ανθρώπων), προχωρά στην ανάλυση και την κριτική τους, για να καταλήξει σε ορισμένες θεμελιώδεις απορίες – σε φιλοσοφικά και επιστημονικά διλήμματα. Η δική του τώρα συμβολή παίρνει κατά κανόνα τη μορφή μιας αποδεικτικής διαδικασίας: προηγείται η διατύπωση των γενικών θέσεων, των «πρώτων αρχών» ή των αξιωμάτων κάθε επιστημονικού κλάδου, και έπεται η εξαγωγή συμπερασμάτων από αυτές τις πρώτες αρχές με έναν αυστηρό συλλογιστικό τρόπο. Διαβάζοντας τα γραπτά του Αριστοτέλη, παρακολουθούμε έναν ερευνητή που ανοίγει μια θεωρητική συζήτηση με τους προγενεστέρους και τους συγχρόνους του, που δηλώνει με σαφήνεια τις πηγές του και τις επιρροές του, που διαλέγεται με επιμονή και ευρηματικότητα με τον ίδιο τον εαυτό του, και προσπαθεί να θεμελιώσει μια νέα αυστηρή μέθοδο.

Το φάσμα τώρα των ενδιαφερόντων του είναι πραγματικά εντυπωσιακό. Αν εξαιρέσει κανείς τα καθαρά μαθηματικά και την τέχνη της ιατρικής, σε όλους τους άλλους γνωστικούς τομείς ο Αριστοτέλης έχει καθοριστική συμβολή. Με σημερινούς όρους, θα λέγαμε ότι ασχολήθηκε με όλους τους κλάδους της φιλοσοφίας και τη λογική, με όλες τις

φυσικές επιστήμες, με τη φυσιολογία, τη γεωγραφία και τη μετεωρολογία. Ακόμη με τη ρητορική, τη θεωρία του επιχειρήματος, τη γλώσσα και τη θεωρία της λογοτεχνίας, την ιστορία των θεσμών και των ιδεών, την πολιτική επιστήμη.

Στη φιλοσοφία, ο Αριστοτέλης επιχειρεί τον επιτυχή συνδυασμό της πλατωνικής ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας με τη φυσική φιλοσοφία των Προσωκρατικών, και εγκαινιάζει τον κλάδο της Λογικής. Στις επιστήμες, θέτει τις βάσεις για τη φυσική, τη χημεία και τη μετεωρολογία, και αναδεικνύει τη σημασία και τη κεντρική θέση της βιολογίας. Συστηματοποιεί την πρακτική της ρητορικής, θεμελιώνει τη θεωρία της λογοτεχνίας (την «ποιητική») και ξεκινά ένα πρόγραμμα συστηματικής καταγραφής των πολιτευμάτων και των θεσμών των ελληνικών πόλεων.

Με δύο λόγια, τα αριστοτελικά έργα αντιπροσωπεύει την εγκυκλοπαίδεια των γνώσεων του 4ου αιώνα π.Χ.

1.5. Η ζωή του Αριστοτέλη

Ο Αριστοτέλης γεννήθηκε το 384 π.Χ. στα Στάγειρα της Χαλκιδικής, μια αποικία της Χαλκίδας, που βρέθηκε στην επικράτεια του κράτους των Μακεδόνων. Ο πατέρας του Νικόμαχος υπήρξε γιατρός του βασιλιά της Μακεδονίας Αμύντα. Στις ιατρικές καταβολές της οικογένειάς του αποδίδουν πολλές φορές την έλξη του Αριστοτέλη προς την παρατήρηση της φύσης και την εμπειρική έρευνα.

Για τα παιδικά χρόνια του Αριστοτέλη δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα. Ο πατέρας του πέθανε ενώ ο Αριστοτέλης ήταν ακόμη μικρός, και ο ίδιος μεγάλωσε υπό την εποπτεία του γαμπρού του, του Προξένου. Η οικογένειά του ήταν εύπορη και καλλιεργημένη, και θα πρέπει να του έδωσε μια ολοκληρωμένη πρώτη μόρφωση. Παρά τις σχέσεις της οικογένειάς του με τη μακεδονική αυλή, η παιδεία που πήρε ο νεαρός Αριστοτέλης ήταν σύμφωνη με τα αρχαιοελληνικά ιδεώδη του 5ου αιώνα, που προέβαλαν την ελευθερία του ατόμου, την ισονομία και τη συμμετοχή στην πολιτική κοινότητα. Τα ιδεώδη αυτά ο Αριστοτέλης τα ενστερνίστηκε πλήρως και τα ενσωμάτωσε στην πολιτική του φιλοσοφία, παραβλέποντας τα μηνύματα των καιρών που έδειχναν προς άλλη κατεύθυνση. Στα χρόνια του κλείνει οριστικά μια μακρά περίοδος της ελληνικής πολιτικής ιστορίας: η πόλη-κράτος θα παρακμάσει κάτω από την μακεδονική ηγεμονία, οι αυτόνομες ελληνικές πόλεις θα ενταχτούν σε εκτεταμένα ισχυρά κράτη με απολυταρχική κεντρική εξουσία, και το επίκεντρο των πολιτικών και διανοητικών εξελίξεων θα μετατοπιστεί βαθμιαία από τον ελλαδικό χώρο προς την Ανατολή. Ο Αριστοτέλης δεν έδειξε να εντυπωσιάζεται από τις εξελίξεις αυτές, ούτε από το νέο μοντέλο διακυβέρνησης που εγκαινίασε ο Μέγας Αλέξανδρος μετά τις κατακτήσεις του, επιδιώκοντας τη μόνιμη συνύπαρξη Ελλήνων και «βαρβάρων» κάτω από το ίδιο νομικό και πολιτικό πλαίσιο. Κατά τη δική του γνώμη, η φύση των Ελλήνων ήταν ριζικά διαφορετική από τη φύση των άλλων ανατολικών λαών, οπότε και η αντίθεση ανάμεσα στους ελληνικούς πολιτικούς θεσμούς και την ανατολική δεσποτεία παρέμενε ασυμφιλίωτη. Μάλιστα παραδίδεται ότι η συμβουλή που έδωσε στον Αλέξανδρο ήταν η εξής: «Στους Έλληνες να φέρεσαι σαν αρχηγός, στους βαρβάρους όμως σαν αφέντης. Τους πρώτους να τους νοιάζεσαι σαν φίλους και συγγενείς σου, τους άλλους όπως δίνει κανείς τροφή σε ζώα ή φυτά» (απόσπ. 658, Rose). Μάλλον λοιπόν θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι ο Αριστοτέλης δεν είχε ιδιαίτερη επίδραση επάνω στον Αλέξανδρο, όταν, μετά από πρόσκληση του βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππου, ανέλαβε για 7 χρόνια την εκπαίδευση του 13χρονου τότε διαδόχου του μακεδονικού θρόνου.

Από τα 17 του χρόνια ο Αριστοτέλης εγκαθίσταται στην Αθήνα, και εντάσσεται στην Ακαδημία του Πλάτωνα, το έργο του οποίου θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ήδη γνώριζε. Τον

καιρό που έρχεται ο Αριστοτέλης στην Αθήνα, το 361 π.Χ., ο Πλάτων βρίσκεται στη Σικελία και υπεύθυνος της Ακαδημίας είναι ο Εύδοξος ο Κνίδιος, ο μεγαλύτερος μαθηματικός και αστρονόμος του 4ου αιώνα π.Χ. Για τον Εύδοξο ο Αριστοτέλης θα διατηρήσει πάντοτε την καλύτερη γνώμη, όπως φαίνεται από τον τρόπο που αναφέρεται σ' αυτόν στα έργα του. Με την επιστροφή του Πλάτωνα, η Ακαδημία θα γνωρίσει τις μέρες της μεγαλύτερης ακμής της, ακριβώς την περίοδο που ο νεαρός Αριστοτέλης μυείται βαθμιαία στα μυστικά της φιλοσοφίας.

Η θεωρητική αντίθεση του Αριστοτέλη στα νέα ήθη που έφερε η μακεδονική κατάκτηση δεν ήταν αρκετή για να αναίρεσει τη δυσπιστία των Αθηναίων στο πρόσωπό του. Στην Αθήνα ο Αριστοτέλης παρέμεινε πάντοτε ένας ξένος, στενά συνδεδεμένος στα μάτια του κόσμου με την αυλή των Μακεδόνων, οπότε ήταν φυσικό να αποτελέσει στόχο της αντιμακεδονικής παράταξης. Ουδέποτε απέκτησε πολιτικά δικαιώματα, ακόμη κι όταν η φήμη του εδραιώθηκε τόσο ώστε να του ανατεθεί, σε συνεργασία με τον μαθητή του Καλλισθένη, η καταγραφή των νικητών των Πυθικών αγώνων στο μαντείο των Δελφών. Οι Αθηναίοι κατά καιρούς τον χρησιμοποίησαν ως μεσολαβητή για να επιτύχουν προνόμια από τον Φίλιππο – λέγεται μάλιστα ότι έστησαν και στήλη προς τιμή του για να τον αποζημιώσουν για τις υπηρεσίες του στην πόλη. Παρ' όλα αυτά φαίνεται ότι αρκετές φορές αναγκάστηκε να φύγει από την Αθήνα, ανάλογα με τις τροπές που πήρε η πολιτική αντιπαράθεση στην πόλη. Στην αρνητική φήμη του Αριστοτέλη ίσως να επέδρασαν, πέρα από τους πολιτικούς, και φιλοσοφικοί λόγοι, αφού πολλές φορές ενεπλάκη σε έντονες διαμάχες τόσο με τη σχολή του Ισοκράτη όσο και τους διαδόχους του Πλάτωνα, τους Μεγαρικούς φιλοσόφους και τους Κυνικούς.

Η κατάληψη της Ολύμπου από τους Μακεδόνες το 349 π.Χ. και η ανάληψη της εξουσίας στην Αθήνα από τον Δημοσθένη και το αντιμακεδονικό στρατόπεδο δημιούργησαν βαρύ κλίμα για τον Αριστοτέλη. Έτσι, μετά τον θάνατο του Πλάτωνα τον 347 π.Χ., ο Αριστοτέλης εγκαταλείπει την Αθήνα και ζει για τρία χρόνια στην Άσσο της Μικράς Ασίας, κοντά στον τύραννο και προστάτη των φιλοσόφων Ερμία, με τον οποίο τον συνέδεαν οικογενειακοί δεσμοί. Οι δεσμοί αυτοί θα ενισχυθούν όταν ο Αριστοτέλης θα παντρευτεί την ανιψιά (ή την κόρη) του Ερμία, την Πυθιάδα, με την οποία απέκτησε τα δύο παιδιά του. Από την Άσσο θα περάσει στη Μυτιλήνη. Εκεί θα μείνει για δύο χρόνια, θα συνδεθεί με τον Θεόφραστο από την Ερεσό, τον κυριότερο μαθητή του και συνεχιστή του στο Λύκειο, και, όπως λέγεται, θα αφοσιωθεί στη συλλογή εμπειρικού υλικού για τις ζωολογικές του έρευνες. Θα επιστρέψει στη γενέτειρά του το 343 π.Χ., συνοδευόμενος από τον Θεόφραστο, και έναν χρόνο αργότερα θα αποδεχθεί την πρόσκληση του βασιλιά των Μακεδόνων Φιλίππου να αναλάβει την εκπαίδευση του διαδόχου του μακεδονικού θρόνου Αλέξανδρου.

Για τη σχέση του Αριστοτέλη με τον Αλέξανδρο σώζονται πολλοί θρύλοι και ελάχιστα στοιχεία. Η εικόνα της συνάντησης του νεαρού στρατηλάτη και του σοφού

φιλοσόφου είναι ένα θέμα που εξάπτει τη φαντασία. Δυστυχώς όμως, για την πραγματική σχέση που αναπτύχθηκε μεταξύ τους, μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε. Ο Αλέξανδρος, όταν γνωρίστηκε με τον Αριστοτέλη, ήταν 13 ετών και, αν κρίνουμε από την μετέπειτα εξέλιξή του, αρκετά ώριμος για την ηλικία του. Ο Αριστοτέλης, από την άλλη πλευρά, δεν ήταν ακόμη ο διάσημος σοφός, και θα πρέπει να οφείλει την επιλογή του στη στενή του σχέση με τη μακεδονική βασιλική οικογένεια. Η εκπαίδευση που επιδίωξε να δώσει ο Αριστοτέλης στον Αλέξανδρο θα πρέπει να ήταν σύμφωνη με την κλασική ελληνική παράδοση, αφού λέγεται ότι ετοίμασε ένα αντίγραφο της *Ιλιάδας* για τον νεαρό διάδοχο, θεωρώντας, αντίθετα από τον Πλάτωνα, ότι η μεγάλη ποίηση μπορεί να διαμορφώσει σωστά το ήθος και τον χαρακτήρα. Εύλογη μπορεί ακόμη να θεωρηθεί η επίδραση του Αριστοτέλη στη διάπλαση του συστήματος των ηθικών αξιών του Αλέξανδρου. Στην πολιτική ωστόσο θεωρία, όπως είπαμε, οι απόψεις του Αριστοτέλη και του ώριμου πλέον Αλέξανδρου παρέμειναν διαμετρικά αντίθετες. Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να ισχυριστεί ότι η αποτυχία του Αριστοτέλη ως δασκάλου ήταν μάλλον ευεργετική για τον μαθητή του. Ο Αλέξανδρος δεν υπήρξε μόνο μεγάλος κατακτητής αλλά και ένας καινοτόμος πολιτικός αναμορφωτής. Το μοντέλο διακυβέρνησης που οραματίστηκε για την αχανή του επικράτεια αποτέλεσε το πρότυπο για κάθε μελλοντική αυτοκρατορία· απλώς το μοντέλο αυτό δεν είχε καμία σχέση με τα κλασικά αρχαιοελληνικά ιδεώδη. Αν ο Αλέξανδρος υιοθετούσε τις πολιτικές πεποιθήσεις του Αριστοτέλη, μάλλον δεν θα έφθανε ποτέ στον Ινδό ποταμό, αφού για μια ελληνική πόλη-κράτος η μόνιμη κατάκτηση μιας άλλης είναι αδιανόητη (μόνο οι Σπαρτιάτες παρέβησαν αυτόν τον κανόνα με τους Μεσσήνιους)· και σίγουρα δεν θα είχε ποτέ σκεφθεί την εγκαθίδρυση ενός ενιαίου πολυεθνικού κράτους, στο οποίο θα συνυπήρχαν Έλληνες και «βάρβαροι».

Ο Αριστοτέλης θα επιστρέψει στην Αθήνα το 335 π.Χ., και πάλι με τον Θεόφραστο, όταν, μετά την ολοκληρωτική καταστροφή της Θήβας από τον βασιλέα πλέον Αλέξανδρο, η πόλη βρισκόταν κάτω από τον ζυγό των Μακεδόνων. Ο φίλος του Αντίπατρος είχε διοριστεί κυβερνήτης της Ελλάδας – οι στενοί δεσμοί του με τον Αντίπατρο πιστοποιούνται από το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης θα ορίσει τον Αντίπατρο ως εκτελεστή της διαθήκης του. Είναι η εποχή που ο Αριστοτέλης αρχίζει τη διδασκαλία του στο Λύκειο, και γράφει τα σημαντικότερα έργα του. Για να είμαστε ακριβείς, δεν είναι απολύτως σίγουρο αν ο Αριστοτέλης, όσο ζούσε, ίδρυσε φιλοσοφική σχολή στο πρότυπο της πλατωνικής Ακαδημίας. Μόνο με τον Θεόφραστο, μετά το θάνατο του Αριστοτέλη, πιστοποιείται η λειτουργία του Λυκείου ως οργανωμένης σχολής.

Με τον θάνατο του Αλεξάνδρου το 323 π.Χ., κατά τις ταραχές που ξέσπασαν στην Αθήνα, η ζωή του Αριστοτέλη απειλήθηκε σοβαρά, οπότε αναγκάστηκε να καταφύγει στην Χαλκίδα. Λέγεται ότι διατυπώθηκε εναντίον του κατηγορία για ασέβεια, και ότι φεύγοντας είπε ότι δεν θα επιτρέψει στους Αθηναίους να κάνουν δυο φορές το ίδιο έγκλημα κατά της

φιλοσοφίας (Αιλιανός, *Ποικίλη ιστορία* III 36) – εννοώντας φυσικά την καταδίκη και τον θάνατο του Σωκράτη. Στην απομόνωση της Χαλκίδας θα πεθάνει τον επόμενο χρόνο, σε ηλικία 62 χρόνων. Ο θάνατος του οφείλεται σε κάποια διαδεδομένη αρρώστια, και μάλλον δεν έχει τίποτε το ηρωικό. Πολύ αργότερα ωστόσο, στα χρόνια της ύστερης αρχαιότητας ή του Μεσαίωνα, θα αναπτυχθούν μύθοι για τις τελευταίες του ώρες και τις συμβουλές που έδωσε στους μαθητές τους πριν πεθάνει, κατά το πρότυπο του θανάτου του Σωκράτη στον *Φαίδωνα*.